

Ohraničovanie majetkových celkov v stredoveku

JÁN LUKAČKA

Vymedzenie si svojho teritória v priestore patrí k základným zvieracím i ľudským inštinktom. Tento fenomén mal zvlášť veľkú dôležitosť v rurálnych spoločnostiach, ktorých hlavným spôsobom obživy bolo pôdohospodárstvo. Včasnostredovekí osadníci potrebovali k svojej obžive pomerne rozsiahle plochy, pretože primitívne agrotechnické postupy dokázali zabezpečiť iba niekoľkonásobnú úrodu. Je teda celkom pochopiteľné, že najstaršie historicky doložené osady disponovali pomerne rozsiahlymi chotárnymi ohraničenými prirodzenými hranicami. K takýmto prirodzeným hraniciam patrili vodné toky, horstvá a neskôr aj významnejšie diaľkové i miestne cestné spoje. Osídľovanie a kultivovanie každého mikroregiónu prebiehalo postupne. Najskôr sa skultivovali najvhodnejšie plochy s pôdou najvyššej bonity. Mokрины v nížinných oblastiach a kopcovité terény v podhoroch zostávali dlho mimo záujmu stredovekých osadníkov. Nanajvýš sa využívali ako pastviny, resp. zostali zarastené lesným porastom. Je zaujímavé, že aj v rovinatých oblastiach sa na hraniciach chotárov ešte aj v neskorom stredoveku zámerne udržiaval pás nekultivovanej pôdy v podobe hájov, kriačín a málo priepustných medzí. Existencia týchto prirodzených prekážok na spoločných hraniciach bola všeobecne rešpektovaná a jej narušenie bolo podnetom k dlhotrvajúcim sporom.

Spôsob ohraničovania majetkov v období uhorského stredoveku prešiel významnými premenami. Treba zdôrazniť, že v priebehu 11. storočia sa ešte nepociťovala potreba presne vymedzovať hranice darovaných majetkov. Skôr boli dôležití ľudia, ktorí boli darovaní a preto v najstarších listinách zachytených donáciách adresovaných predovšetkým pre cirkevné inštitúcie nachádzame iba zoznamy ľudí a názvy lokalít, v ktorých žili.¹ Už vtedy bolo zrejme zvykom za účasti svedkov a susedov slávnostným spôsobom hoviesť (introdutio) a ohraničiť (reambulatio metarum) darovaný majetok. Tieto akty spravidla vždy vykonával kráľom poverený človek (pristaldus). Konkrétny opis priebehu hraníc sa však do týchto najstarších listín ešte nedostal pravdepodobne aj kvôli nízkemu stupňu gramotnosti vo vtedajšom Uhorsku. Z obsahu zakladacej listiny pre Hronskosvätobeňadický kláštor z roku 1075 je však zrejme, že darované osady mali už presne stanovené hranice.²

Posunom v zaznamenávaní ohraničovania majetkov je Zoborská listina z roku 1113. V nej sa objavuje tzv. bodové ohraničovanie kláštorných majetkov. Listina nezaznamenáva úplný priebeh hraníc kláštorných majetkov, ale všimá si iba dominantné hraničné medzníky. K nim patrili: lesy, vršky, jednotlivé skaly, údolia, vodné plochy a toky (pramene, jazierka, mokрины, rybníky), solitérne stojace stromy (vrby, duby, hrušky, topoly, buky). Ako hraničné medzníky však slúžili aj objekty, ktoré vznikli kultivačnými aktivitami človeka, napr. polia, lúky, vinice a cesty. Okrem prirodzených terénnych útvarov sa v spomínanej listine stretávame aj s umelo vytvorenými hraničnými medzníkmi, ktoré pozostávali buď z hĺby kameňov alebo zo zeminy, resp. z kombinácie oboch týchto materiálov. V niektorých prípadoch sa stabilita medzníka zosilnila ešte tým, že sa napr. pod hraničným stromom vybuďoval ešte umelý medzník (meta terrea, meta lapidea). Bežným spôsobom identifikácie hraníc kláštorných majetkov bolo aj vymenovanie najbližších susedných lokalít a v zriedkavých prípadoch aj ich konkrétnych vlastníkov.³

V priebehu 12. stor. došlo k pozvoľnému zahusťovaniu siete sídlisk a do začiatku 13. stor. radikálne ubudlo území, ktorých sa ešte nedotkla ľudská ruka. Starý a málo precízny spô-

sob ohraničovania majetkov sa stal zdrojom mnohých sporov, preto sa už od začiatku 13. stor. stretávame s novým podrobnejším tzv. líniovým (čiarovým) spôsobom vymedzovania majetkových celkov. Nieкто by mohol namietat, že s takýmto druhom metácií sa stretávame už aj v predchádzajúcom období. Je to síce pravda, ale treba zdôrazniť, že ide napospol o listiny, s ktorými sa manipulovalo (interpolácie) hlavne v prostredí cirkevných inštitúcií. Predmetom interpolácií nebývali spravidla celé znenia listín, ale iba tie ich časti, kde sa ohraničovala majetková držba cirkevných inštitúcií. Ich dodatočným spodrobnením sa chceli predstavení kláštorov, kapitúl a biskupstiev chrániť pred atakmi zo strany svojich susedov.

S prvou nepochybnou pravou a v origináli zachovanou líniovou metáciou sa stretávame roku 1206. Ide o ohraničenie majetku Plavecký Štvrtok, ktorý kráľ Ondrej II. daroval svojmu vernému dvoranovi komesovi Alexandrovi (predkovi grófov zo Sv. Jura a Pezinka).⁴ V tejto listine, ale aj v mnohých ďalších, sa už celkom jasne určuje priebeh ohraničenia, ktorý vždy začína pri prvom a zrejme najdôležitejšom medzníku (prima meta, meta capitalis) a odtiaľ pokračuje v smere hodinových ručičiek celým priestorom ohraničujúcim danú lokalitu. Presne sa uvádzajú najsigifikantnejšie terénne útvary, vodné toky, cesty a spravidla aj susediace sídelné celky a ich vlastníci. Presnú identifikáciu týchto najstarších metácií v priestore do istej miery sťažuje skutočnosť, že sa ešte pravidelne neuvádza orientácia podľa svetových strán. Výnimkou v tomto smere je metácia Diakoviec, ktorú roku 1211 nechal spísať kaločský arcibiskup Bertold, kde sa po prvý raz stretávame s určovaním priebehu ohraničovania podľa svetových strán.⁵ Metácie sú v tomto čase ešte pomerne stručné a celkom určite nezaznamenávajú všetky existujúce hraničné medzníky. Napr. pri ohraničení Pezinka roku 1208 sa uvádza, že medzi metami zaznamenanými v listine sa ešte nachádzajú ďalšie hraničné medzníky zo zeme i vyznačené na stromoch vo forme do kmeňa vysekanych krížov, ktoré však podľa zostavovateľov donačnej listiny nebolo potrebné všetky zaznamenať.⁶

Líniové metácie sa v uhorských pomeroch naplno uplatnili po tatárskom vpáde (r. 1241/42), keď bolo treba nanovo vyznačiť hranice mnohých lokalít. V tomto procese sa už v plnej miere uplatnili tzv. hodnoverné miesta (loca credibilia), ktorých zástupcovia sa z poverenia kráľa alebo dvorských hodnostárov zúčastňovali spoločne s kráľom povereným človekom (homo regius) na štatúcii a introdukcii obdarovaných šľachticov do držby udelených majetkov. Termín štatúcie musel byť verejne známy a vo vlastnom záujme sa na ňom mali zúčastniť všetci okolití vlastníci pozemkov a dokonca aj nepriviligovaní obyvatelia (resp. ich zástupcovia) hradských (kráľovských) osád. Hodnoverné miesto (konvent či kapitula) následne o tomto akte vyhotovili písomnú reláciu. Tá spravidla obsahovala aj ohraničenie darovaného majetku. Ohraničovanie sa v tomto období stáva pomerne precízne a okrem výrazných terénnych útvarov a umelo navŕšených zemných medzníkov sa spomínajú aj rôzne ovocné stromy, kriaky, cesty, chodníčky, studničky, oráčiny, sady, vinice, háje a lúky, čo dokazuje detailnú znalosť opisovaného terénu. Stretávame sa už aj s pokusmi o presnejší odhad vzdialeností v opisovanom priestore napr. pomocou takých dĺžkových mier ako bolo hodenie kameňom či vystrelenie šípom.⁷

Najpodrobnejšie metácie máme zachované z husto osídlených priestorov juhozápadného Slovenska a zo Spiša. Zaujímavé ohraničenia sa však nájdu aj v južných regiónoch stredného Slovenska (Hont, Novohrad, Gemer) a na východnom Slovensku (Šariš, Zemplín). Všeobecne platí, že intenzívne osídlené a hospodársky využívané priestory sa ohraničovali veľmi podrobne a naopak, hraničným priestorom prechádzajúcim do zalesnených a hornatých častí chotárov, sa taká pozornosť už nevenovala. Je to celkom pochopiteľné, pretože hodnota poľnohospodárskej pôdy bola pomerne vysoká a zalesnených plôch bolo relatívne ešte dosť a ich hodnota bola oveľa nižšia. Treba však zdôrazniť, že práve v druhej polovici 13. stor. sa začalo s intenzívnejším osídľovaním prevažne lesnatých hraničných oblastí najmä na severovýchode Slovenska (Šariš, Zemplín), ktoré dovtedy slúžili ako konfinium. Donácie situované „ultra indagines“, t. j. za zásekmi svedčia, že tento spôsob ochrany hraničných oblastí Uhorského kráľovstva už bol nefunkčný. Osídľovanie týchto priestorov

prebiehalo na novom zákupnom (emfyteutickom) práve, pričom poľnosti sa vymeriavali podľa nemeckého spôsobu na jednotlivé lány (Lehen). V donačných listinách sa pravidelne uvádza, že ide o územia prázdne a bez obyvateľov (terra vacua et habitatoribus destituta) a ešte k tomu aj zarastené hustým lesom (silva densa). Ohraničenie takýchto majetkov sa obmedzovalo iba na vymenovanie najmarkantnejších terénnych útvarov (vrchov) a vodných tokov, v blízkosti ktorých mala nová osada vzniknúť.⁸ Z predchádzajúcich konštatovaní by mohlo vyplynúť, že hraničné oblasti (nemyslíme iba na okrajové územia Slovenska) ale i oblasti ležiace na hraniciach chotárov viacerých lokalít najmä v horských oblastiach, boli málo využívané a teda fakticky pre vtedajšieho človeka nezaujímavé. Prekvapujúco podrobná oronymická a hydronymická sústava zaznamenaná v niektorých metačných listinách nás presvedča, že stredoveký človek veľmi dobre poznal a pomenovával aj tie najvzdialenejšie časti chotára svojej osady. Ako príklad by sme tu mohli uviesť metáciu majetkov malého benediktínskeho opátstva v Klíži hlásiacu sa do roku 1293. Listina (diplomatické falzum) však v skutočnosti bola zostavená až okolo roku 1330 a vychádzala z pravej reštitučnej listiny kráľa Karola Róberta z roku 1327.⁹

V priebehu 14. a 15. stor. sa spôsob ohraničovania majetkov menil už iba v detailoch. Hraničné medzníky sa zvykli zdvojovať, v niektorých prípadoch i ztrojovať, najmä ak išlo o miesto, kde susedili chotárne hranice viacerých lokalít. Medzníky zo zeme boli pomerne málo stabilné. Preto vlastníci majetkov často žiadali kráľa o ich reambuláciu z titulu ich starobylosti a zničenosti.¹⁰ V tomto období sa už stretávame aj s pokusmi násilným spôsobom zmeniť priebeh chotárnej hranice. Poddaní niekedy tajne (samozrejme na príkaz zemepána) poprenášali chotárne medzníky na nové miesta, čím zväčšili chotár svojej dediny na úkor susedov. Spomínali sme, že k prirodzeným rozhraničovacím prostriedkom patrili aj vodné toky. Podmývaním brehov niekedy dochádzalo prirodzeným spôsobom k úbytku pôdy jedného majiteľa a na inom mieste zasa k samovoľnému zväčšovaniu rozlohy pozemkov iného majiteľa. Stali sa však aj prípady, keď hraničný potok nechali zemepáni previesť do nového koryta a týmto spôsobom sa snažili získať resp. zaokrúhliť svoj majetok. Takéto konanie samozrejme nezostalo nepovšimnuté a stalo sa predmetom súdneho sporu.¹¹ Chotárne hranice nachádzajúce sa predovšetkým na horských chrbtoch, ale i na rovinách sa v tomto období už začínajú hospodársky využívať na ťažbu dreva resp. na pasenie domácich zvierat. Preto sa majitelia týchto priestorov stávajú veľmi citliví na zásahy svojich susedov na týchto územiach a previnilcov trestajú zhabaním sekier a povozov, či zajímaním pasúceho sa dobytku.¹²

Vytýčovanie hraníc v období vrcholného a neskorého stredoveku sa stalo doslova spoločenskou udalosťou. Okrem obdarovaného sa na tomto akte zúčastňovali aj kráľovi poverenci (homo regius) obyčajne pochádzajúci v blízkeho okolia, ďalej zástupca hodnoverného miesta a ako svedkovia nielen susední zemepáni (nobiles commetanei) ale pravidelne aj zo širšieho okolia (nobiles comprovinciales) a rovnako aj významnejšie duchovné osoby. Najmä ak išlo o vovedenie do držby väčšieho majetkového celku, reambulácia mohla trvať aj viacero dní. Všetkých prítomných musel na vlastné náklady hostiť obdarovaný.¹³ Niekedy dochádzalo pri obchôdkach hraníc aj k násilnostiam, pretože susedia si robili nároky na niektoré časti chotára a nechceli pripustiť, aby sa sporné územie definitívne stalo majetkom ich suseda.

Zapisovaním priebehu hraníc do donačných listín vznikol jedinečný materiál pre výskum prírodného prostredia v stredoveku. Treba však upozorniť, že nie celé územie Slovenska máme zmapované metáciami rovnomerne. Vo všeobecnosti platí, že najviac metácií sa nám zachovalo z regiónov, v ktorých bola veľmi rôznorodá a rozdrobená majetková držba (strední a malí zemianski vlastníci, cirkevné inštitúcie, mestá a mestečká). Medzi takto zložitou štruktúrou vlastníckymi dochádzalo veľmi často k majetkovým sporom, ktoré samozrejme viedli k vydávaniu písomných svedectiev o ohraničovaní sporných majetkov. Oveľa menej metácií, resp. žiadne sa nám zachovali z území, kde prevažovala rozsiahla majetková držba (hradné panstvá, kráľovské majetky). Niektoré lokality sa môžu

popýšil tým, že disponujú metáciami z 13., 14. i 15. storočia. V takýchto prípadoch sa ponúkajú tieto písomné záznamy ako vynikajúci a jedinečný prameň pre poznanie postupujúcich kultivačných zásahov človeka do pôvodného prírodného prostredia, nehovoriac už o možnosti skúmania pôvodného rastlinného krytu a hydrologických pomerov v danej lokalite.

Na záver by som sa chcel pristiaviť pri probléme interpretácie miestnych a chotárnych názvov doložených v metačných listinách. Maďarská historiografia je toho názoru, že s miestnymi a chotárskymi názvami sa nemanipulovalo a zachytávajú skutočný stav. Preto ak je listinne doložený v Liptove Fejérpatak (Biely potok) muselo tam žiť maďarské obyvateľstvo, ktoré ho takto pomenovalo. Táto záležitosť je však zložitejšia. Uhorská kancelárska prax počas celého stredoveku smerovala k jednotnému spôsobu prepisovania miestnych a chotárnych názvov a dokonca aj osobných mien. Zámer zaznamenávať tieto názvy v reči ľudu, t. j. maďarskej podobe sa však nikdy nepodarilo presadiť úplne, pretože Uhorsko bola multietnická krajina a „úradne“ zavedené miesta a chotárne názvy ako aj osobné mená by boli v nemaďarskom prostredí nezrozumiteľné a teda nekomunikatívne. Preto táto tendencia zostala na polceste. Pisári resp. notári, ktorí ovládali bežne používané miestne jazyky, preložili všetko, čomu rozumeli, do maďarského jazyka. Ostatné výrazy (obyčajne slovenského pôvodu) sa snažili zapísať tak, ako im boli nadiktované. Takáto prax však vyvolávala aj mnohé nejasnosti a spory, pretože pisármi „vytvorené“ miestne názvy nebolo niekedy možné identifikovať v teréne. Ako čítankový príklad spomínaných praktík by som uviedol metáciu majetkov Považskobystrického panstva z roku 1408. Pisár, resp. notár ovládajúci maďarský i slovenský jazyk v prvej verzii zapísal všetky miestne názvy v maďarčine. Potom si ale zrejme uvedomil, že identifikácia ním vytvorených miestnych názvov sa stane v budúcnosti veľmi problematická, pretože v okolí Považskej Bystrice v Trenčianskej župe Maďari vôbec nežili. Preto záznam metácie chotárov jednotlivých dedín nakoniec upravil tak, že najskôr uviedol príslušný chotárny názov po maďarsky a v zápätí aj po slovensky.¹⁴ V skutočnosti však živými chotárskymi názvami v tomto prostredí boli slovenské pomenovania vrchov, vodných tokov a miestnych častí a iba vďaka kancelárskej praxi k nim pribudli aj pomenovania v maďarskom jazyku.

Poznámky

- 1 K tejto praxi por. edíciu najstarších uhorských listín GYÖRFFY, Gy. (ed.): *Diplomata Hungariae antiquissima*. Vol. I (1000–1131). Budapestini 1992.
- 2 „villam Samto ... terminatam propriis terminis“ MARSINA, R. (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (ďalej iba CDSI) I, Bratislavae 1971, pag. 55, num. 58.
- 3 CDSI I, pag. 65–67, num. 69. Slovenský preklad tohto významného dokumentu por. MARSINA, R. (ed.): *Pramene k dejinám Slovenska III*, Bratislava 2003, pag. 48–53, num. 11.
- 4 CDSI I, pag. 111, num. 139.
- 5 Tamže, pag. 133, num. 168.
- 6 „inter dictas tamen metas sunt multe alie mete de terra et super arbores, quas necesse non erat nominare“ . CDSI I, pag. 114, num. 143.
- 7 Por. metáciu osady Jelenec (Gýmeš) z roku 1253, kde sa ako miera dĺžková uvádza hod kameňom. MARSINA, R. (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II*, Bratislavae 1987, pag. 295, num. 421. Na strelenie šípom máme doklad pri metácii majetkov Pilišskej prepozitúry. Tamže, pag. 311, num. 447.
- 8 Por. napríklad donáciu lesa súceho na osídlenie pri riekach Poprad a Dunajec pre šľachticov z Hrhova z roku 1260. Tamže, pag. 461, num. 662.
- 9 Pri porovnaní znení oboch listín je zjavné, že ich metačné časti zachytávajú fakticky totožný priestor. Rozdiel je iba v tom, že falzum z roku 1330 je v tomto ohľade presnejšie a chotárne názvy zaznamenáva neskomolene. Por. k tomu štúdiu autora: *Klížska listina z roku 1293*. Slovenská archivistika XVII/1, 1982, s. 128–135.
- 10 Por. napríklad metáciu lokality „Felnempty“ (dnes v chotári Hraničnej pri Hornáde) z roku 1317. SED-LÁK, V. (ed.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae II*, pag. 97, num. 179.
- 11 Ešte ťažšie následky mohla mať zmena riečišťa v tom prípade, ak v jej dôsledku došlo k odstaveniu vodného mlyna postaveného nad pôvodným korytom hraničného potoka. Pri súdnom konaní spravidla zaviazali vrchnosti obnoviť predchádzajúci stav.

- 12 Dlhé spory o využívanie hraničných lesov začiatkom 16. stor. prebiehali medzi majiteľmi dediny Cígef a majiteľmi Sivokamenského hradného panstva. Maďarský krajinský archív Budapešť, zbierka stredovekých listín num. 68 146, 68 148 a 68 151.
- 13 Por. napríklad ohraničenie Veľkých Uheriec z roku 1352. NAGY, E. (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae Andegavensis V*, Budapest 1883, pag. 568–571, num. 354.
- 14 MÁLYUSZ, E. (ed.): *Zsigmondkori oklevéltár II/2*, Budapest 1958, pag. 153, num. 6220 „locum arenosum et viminosum vulgo Nadaalsaar, slavonicum autem Pyewyczne blatho pratum Thaarreeth, slavonicum autem Thorowaluka ... mons vulgo Bykhegh, slavonicum autem Bukowahora atd’.

Zusammenfassung

Ermittlung der Grenzen von Grundbesitzen im Mittelalter

Der Autor befasst sich in seinem Beitrag mit den Weisen, auf die im Mittelalter die Grenzen der Grundbesitze in Ungarn bestimmt wurden. Er stellt fest, dass die im 11. Jh. bestehenden Siedlungen bereits ihre Grenzen hatten, aber in Donationsurkunden zeigte sich dieser Zustand noch nicht. Am Anfang wurden nur die Namen der geschenkten Besitze und ihre Bewohner eingezeichnet. Seit Anfang des 12. Jhs. begegnet man schon der sog. Punktabgrenzung von Besitzen. Bei dem Begrenzen der geschenkten Güter führte man nur die wichtigsten Grenzpunkte und bzw. auch die Namen von benachbarten Lokalitäten auf. Am Anfang des 13. Jhs. fing man an, die sog. Linienbegrenzung zu benutzen. Bei dieser Art zeichnete man schon den Verlauf der Grenzen von geschenkten Besitze zusammenhängend auf und führte man dabei alle bedeutsamere natürliche Terraingebilde sowie die durch die Kultivierungstätigkeit des Menschen entstandenen Objekte an. Als Marksteine in der wenig kultivierten Gegend erwähnt man in den schriftlichen Quellen am öftesten Berge, Täler, Solitärsteine, Flüsse, Bäche, Quellen, Seen, Nassgallen, einzelne Bäume und Sträucher. In den dichter besiedelten Regionen handelte es sich noch um Felder (Ackerboden), Wiesen, Weinberge, Steige, Wegekrenzungen sowie Sakralbauten. Trotzdem ist es offenbar, dass es noch im Spätmittelalter an den gemeinsamen Grenzen der einzelnen Besitze die nicht kultivierten Bodenstreifen (Hain, Sträucher, buschige Raine) gab. Die Verletzung einer solchen Grenze erregte sofort lange Streitigkeiten zwischen den Nachbarn. Eine einzigartige Quelle bei der Untersuchung des natürlichen Milieus im Mittelalter stellen die Urkunden der ungarischen Provenienz, die sog. „Metačné listiny“ dar.

